

A FOGLALKOZÁSNÉVI EREDETŰ TELEPÜLÉSNEVEK TÖRTÉNETI TIPOLOGIAI SAJÁTOSSÁGAI*

1. Az utóbbi években visszatérően foglalkoztam a régi magyar településnevek nép- és törzsnévi eredetű rétegének vizsgálatával. Amikor az a megtiszteltetés ért, hogy a szerkesztők egy tanulmány megírására kértek fel Juhász Dezső születésnapjára köszöntő kötetébe, kézenfekvőnek tűnt, hogy e szócsoporthoz, az úgynevezett társadalmi csoportneveknek a körét vizsgáljam tovább. Így született meg az ötlet: az ünnepelt családneve *Juhász*, a *juhász* lexéma pedig foglalkozásnévként éppúgy társadalmi csoportnév, mint a fentebb említett nép- és törzsnévek, s helynévként is gyakran előfordulnak (noha sajnos a *juhász* nem szerepel a korai magyar településnevek névalkotó elemei között...). A Juhász Dezsőt köszöntő tanulmányom tehát a foglalkozásnevek és a korai magyar településnevek kapcsolatának témáját igyekszik az adott keretek között, a leglényegesebb szempontokat szemügyre véve körüljárni, és sajátosságait a fenti szemantikai tekintetben rokon névcsoportok tulajdonságaival összevetni.

2. A magyar nyelv névadási módjai között tartjuk számon azt a lehetőséget, amelynek során foglalkozás- és mesterségnevek lesznek településnévvé. Legkorábbi ilyen helyneveink a veszprémvölgyi apátság alapító oklevelében fordulnak elő, 1020 k./1109: *Σαμταγ* ('szántó'), *Γριντζαρι* ('gerencsér'). A névtípust széles körű forrásként először HECKENAST GUSZTÁV használta fel történettudományi monográfiájában (1970: 32–51), amelynek adatállományát dolgozatom alapjává tettem, mivel a névcsoportra vonatkozóan a Kárpát-medence egészéről átfogó képet ad, s ezzel anyaga a névtörténeti vizsgálat céljára is alkalmas. A szerző arra törekedett, hogy a névtípust reprezentáló egyes településnevek első előfordulásait gyűjtse össze, ezzel adva a lehetőségekhez képest viszonylag teljes képet a névtípusról. A fejedelmi szolgálonépekről írott mű adattárába 38 olyan településnévi címszó került, amelyek létrejöttét a szerző véleménye szerint egy a középkorban létező foglalkozás neve motiválhatta. Ezek a következők: *Ács*, *Ardó*, *Bocsár*, *Csatár*, *Daróc*, *Esztergár*, *Fazekas*, *Fonó*, *Födemes*, *Gerencsér*, *Halász*, *Hodász*, *Horó*, *Högyész*, *Konyár*, *Kovács*, *Lovász*, *Madarász*, *Márcadó*, *Mecsér*, *Mézadó*, *Ötvös*, *Peszér*, *Ribnik*, *Sarlós*, *Solymár*, *Szakács*, *Szántó*, *Szekeres*, *Szűcs*, *Takács*, *Tárnok*, *Taszár*, *Tímár*, *Udvarnok*, *Vadász*, *Vasas*, *Verő*.

1

Magam azonban ezt a sort nyelvészeti szempontok alapján kritika alá vettem: az általam folytatott vizsgálatba ugyanis kizárólag azokat a településneveket kívántam bevonni, amelyek alapját a középkori magyar nyelvben valóban közsói használatban előforduló lexémák adják. E sajátosság megállapításához korai szótárak (Szenczi Molnár, Czuczor-Fogarasi), etimológia szótárak (EtSz., TESz., FNESz.), nyelvtörténeti szótárak (OklSz., a SzT.) és a Néprajzi Lexikon megfelelő szócikkeit tekintettem át. Ennek eredményeként azt találtam, hogy a fenti sorból kizárhatóak a *Csatár*, *Konyár*, *Mecsér*, *Ribnik*, *Taszár* nevek, amelyek nagy valószínűséggel szláv helynév átvételének tekinthetők, de a *Bocsár*, a

¹ E címszók alatt azonban pl. képzéssel alakult névformák (*Kovácsi* stb.) is szerepelnek.

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

Márcadó, Mézadó és a *Sarlós* foglalkozásnévi alapja sem bizonyítható minden kétséget kizáróan a korai magyar nyelvből, hiszen foglalkozást jelentő közszőként való alkalmazásukra nincs adatunk. A *Födemes* ugyancsak bizonytalan közszői háttéréről legújabbán HOFFMANN ISTVÁN értekezett (2010: 157–160). A fenti foglalkozásnévi sort azonban nemcsak megkurtítottam, hanem ki is egészítettem. Az elősorolt településnevek legkorábbi adatait ellenőriztem GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának négy kötetében, s az ott szereplő helynevek közül még ide vonhatónak találtam a *Csősz, Dusnok, Fegyvernek* és *Lövő* településneveket is. HECKENAST adattárában megemlíti a *Szőlős* településneveket, de konkrét adatokat rájuk vonatkozóan arra hivatkozva nem közöl, hogy a névforma a terület szőlővel ellátott mivoltára is utalhatott. Ugyanakkor megnevezi azokat a megyéket, amelyekben a kérdéses települések kapcsán történetileg bizonyítható a szőlőművelő szolgálatra kötelezett lakosok megléte. Mivel e települések GYÖRFFY történeti földrajza alapján azonosíthatók, adataik ugyancsak szerepelnek a dolgozatom alapját jelentő korpuszban.

E korpuszban megtalálható tagja tehát a fenti, korrigált névlistában szereplő 33 lexémához köthető 344 település első névadata. E helyütt szeretném azonban leszögezni, hogy ezt a listát magam sem tartom véglegesnek: újabb vizsgálatok e névsorból kizárhatnak bizonyos elemeket, de tehetnek hozzá újabbakat is.

3. A névadás motivációját – különösen az alapalakban álló foglalkozásnévi helynevek esetében – többen különbözőképpen próbálták magyarázni: „alapos okunk van annak a feltevésére, hogy azért használatosak ezek a foglalkozást jelentő szók helynevekül egyes nominativusi alakjukban, mert az általuk jelölt föld eredetileg egyetlen ilyen foglalkozást űző ember birtoka volt” (KERTÉSZ 1939: 39). Ezzel a megközelítéssel ma már nem érthetünk feltétlenül egyet, az azonban bizonyos, hogy az egyént jelölő szó a névadás során gyűjtőnévként az egész falu nevévé lehet, mert a település egyetemesen vagy legalább lakosainak egy része valamilyen szolgálatra van kötelezve (ministeriales conditionarii). Az ilyen helyeket szokás szolgálonépi településeknek, a neveket szolgálonépi neveknek nevezni.

A problémával főleg és legkorábban történészeink foglalkoztak, így többször elővette a témát GYÖRFFY GYÖRGY is. Rámutatott arra, hogy a magyarországi szolgálonépi rendszernek Cseh- és Lengyelországban is található helynévi és okleveles megfelelője: „ezekben az országokban is megtalálhatók e rendszer helynévi emlékei, a foglalkozásnévből képzett falunevek, ami egy olyan jelenségre mutat, hogy az illető falu lakóinak többsége egyféle szolgáltatást teljesített. A cseh, lengyel és magyar kutatás e helynevek vizsgálatát állította középpontba, elsősorban azért, mert a szolgálonépi berendezkedést megvilágító egykorú írott forrás nincs” (GYÖRFFY 1972: 263).

Az ilyen falvak lakóiról kétféle nézet alakult ki. Az egyik szerint a település lakói mindannyian egyetlen, a kijelölt szolgáltatásra voltak kötelezve: „a nominativusban álló foglalkozásnevek mint helységnevek [...] a királyi uradalmak egy-egy sajátos szolgálati beosztásban tevékenykedő népeinek csoportos települései” (MAKKAI 1947: 112–3), míg mások szerint a településeket többféle mesterséget űző szolgálonépek lakták. A magyarországi viszonyokra az utóbbi állapotot tartja jellemzőnek GYÖRFFY is: „Átlagosnak mindamelllett az a falutelepülés tekinthető, amelyben egy- vagy többféle szolgálonép lakott és a falu neve semmit sem árul el a szolgálatról, amilyen az István király által különféle egyházaknak eladományozott falvak túlnyomó része” (1972: 265). Ugyanezen a véleményen van

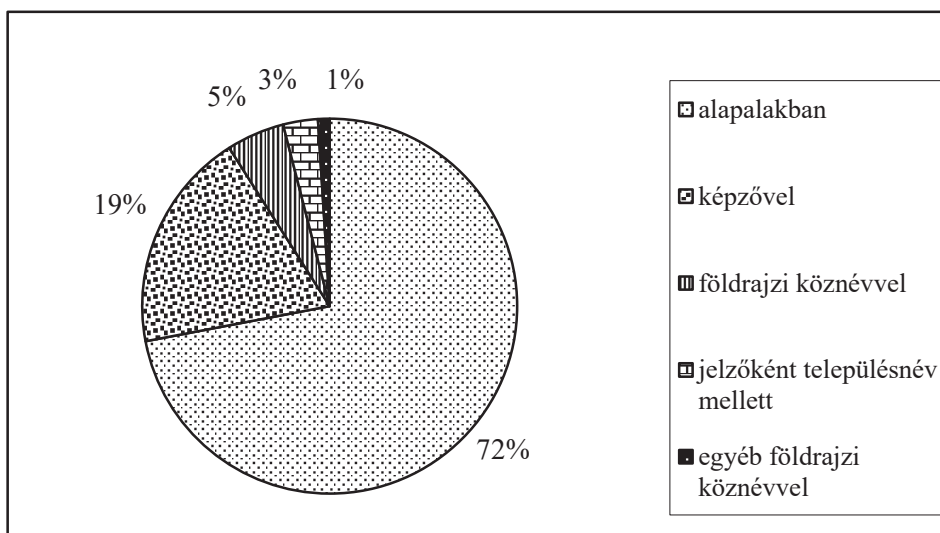
KRISTÓ is, aki a XI–XII. századi és a XIII. század eleji egyházi összeírások tanúságára utalva a szolgáltatók szórt, tehát nem egy faluba koncentrált elhelyezkedését hangsúlyozza (1976: 78). Sőt továbbmenve megállapítja, hogy lényegi különbség nincs a foglalkozásnévi és nem foglalkozásnévi eredetű névvel megnevezett helységek között, hiszen egyik is, másik is bizonyos szolgáltatások teljesítésére volt kötelezve.

A település névadásának tehát csak egyik lehetséges motivációja a foglalkozásnév (vö. KRISTÓ 1976: 80, KISS L. 1997: 180). Nyilvánvaló, hogy nem minden szolgáltónépi falu kapta nevét a szolgáltatásról, hiszen ha egy településnek korábban, a szolgálat kijelölése előtt is volt már neve, annak megváltoztatására nem volt szükség. A fenti gondolat továbbvezetése lehetővé teszi azt a feltevést is, hogy más oldalról viszont nem minden foglalkozásnévi alapú településnév nyerte nevét közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról, illetve szolgáltatásáról. Nagyon sokszor nem zárható ki, hogy a foglalkozásnév előbb személynévvé vált, és e személynév lett a névadás alapja. Ennek a metonimikus névadási folyamatnak a lehetősége az Árpád-kori személynévtár (ÁSz.) adatai szerint főképpen a következő, korabeli személynévi megfelelővel is rendelkező foglalkozásnevek esetében állhatott fenn: *ardó, csósz, dusnok, kovács, lovász, madarász, szakács, szántó, szekeres, szőlős, takács, vadász, vasas*. Arányait tekintve tehát nagyjából a foglalkozásnevek egyharmadáról tudjuk igazolni, hogy a magyar személynévrendszer elemévé lett.

4. A múlt század 30-as, 40-es éveitől kibontakozó történeti helynévtipológia a korai magyar helynévrendszer leírásakor kiemelt szempontként kezelte a nevek morfológiai felépítését. A legrégebbi névtípusaink között sorolták fel a pusztai törzsnévből, népnévből és személynévből alakult, az *-i, -d* képzővel létrejött, illetve a *-falva, -háza, -laka* stb. földrajzi köznévi utótaggal álló összetett neveket. De ugyancsak ehhez a korai névréteghez kell számítanunk a foglalkozásnévi eredetű helyneveinket is. Heckenast történeti szempontú vizsgálata után KRISTÓ GYULA tipológiai rendszerező munkájában már nyelvi szempontokat is látunk. Művében önálló fejezet foglalkozik a foglalkozásnévből alakult helynevekkel, amelyben leszögezi, hogy e nevek tipológiailag ugyanúgy három fő típust képviselhetnek, mint a törzsnévre, személynévre és népnévre visszavezethetők. Korai magyar helyneveink között tehát találhatunk pusztai foglalkozásnévből alakult, foglalkozásnév + *-i* képzővel létrehozott, illetve foglalkozásnév + valamilyen utótaggal álló névformát is (KRISTÓ 1976: 65, vö. még BÁRCZI 1958: 161). HECKENAST az általa vizsgált helyneveket történeti szempontok alapján (a lassan formálódó gazdasági, társadalmi rendszer, az államszervezet kibontakozását elemezve) egészen a X. századig vezeti vissza (1970), és hasonló véleményen volt GYÖRFFY GYÖRGY is (1972). KRISTÓ azonban – a többi korai helynévtípushoz hasonlóan – a foglalkozásnévi eredetű településnevekről kialakított általános kronológiai elképzeléseket is felülvizsgálja. Véleménye szerint „nincs kényszerítő körülmény, miszerint e falvakat vissza kellene vezetni a X. századra” (1976: 71). Megállapítja, hogy a XI. századi oklevelekben és a XII. század első felének összeírásaiban csak elvétve szerepel foglalkozásnévre visszavezethető településnév, holott az ilyen típusú nevek jelentős részének X. századi megléte esetén (amiről HECKENAST és GYÖRFFY is szól) a XI–XII. században lépten-nyomon találkozunk kellene velük. Ebből a tényből „arra következtethetünk, hogy a foglalkozásnévi helynevek kialakulása nemhogy a X. századdal, hanem még a XI–XII. századdal sem fejeződött be” (KRISTÓ 1976: 74). Sőt még „a korai oklevelekben általában nem szereplő foglalkozásnevekből a középkor későbbi, XIV–XV. századaiban is alakultak

puszta foglalkozásnévi helynevek” (KRISTÓ 1976: 77). KISS LAJOS e névadási mód eleven-ségét a X–XI. századra teszi, de ő sem zárja ki, hogy az ilyen típusú településnevek később is keletkezettek (1997: 180).

5. Az általam összeállított adatbázis helyneveinek strukturális elemzésekor a fentebb említett három klasszikus történeti-tipológiai csoport mellett két újabb szerkezeti formát is meghatároztam ugyanúgy, ahogyan azt a népnévi alapú helyneveket feldolgozó munkám-ban (RÁCZ A. 2010) is tettem. Az öt szerkezeti típus a következő: a foglalkozásnév 1. alap-alakban, 2. képzős alakban, 3. települést jelentő földrajzi köznévvvel áll, 4. jelző már meglévő településnév mellett, 5. nem települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként. Az alábbiakban e csoportok szerkezeti és kronológiai sajátosságait mutatom be.

1. ábra

A névszerkezeti típusok aránya a foglalkozásnévi alapú helynevek körében.

5.1. Adataink szerint a foglalkozásnevek az ómagyar korban döntő arányban (72%) alapalakban szerepelnek a településnevekben (1. típus). Az ide sorolható elnevezések egy-aránt lehetnek egy- vagy kétrészesek: a foglalkozásnevek ugyanis egyfelől minden formáns nélkül is betölthetik az egyrészes helynév nyelvi funkcióját, mint például az *Ács*, *Ardó*, *Daróc*, másfelől pedig az eredetileg egyrészesként létrejött elnevezések az idők során jelzői előtaggal is bővíthettek. Az ilyen esetekben a foglalkozásnév a településnév második, megnevező névrészában szerepel, változatlan formában. Ily módon jöhetnek létre az olyan kétrészes névformák, mint például a *Kisács*, *Szőlősardó*, *Hídvégardó*.

A gyakorisági sorban e mögött a névtípus mögött, a második helyen állnak (19%) a morfológiai úton létrehozott névformák (2. típus). Figyelemre méltó, hogy a nem túl nagy számban előforduló képzős névalakok létrehozásában az *-i* formánsnak volt jelentős szerepe, amiben minden bizonnyal közrejátszhatott a képző eredeti funkciója is, hiszen a

településnév szemantikai tartalma a '(főleg) az x foglalkozást gyakorló emberek települése' vagy esetleg az 'x foglalkozásnevet viselő személy települése' volt (pl. *Halászi, Kovácsi, Lovászi*). Adataink között mindössze négy településnév végén bukkan fel a *-d* morféma (két *Szántód*, illetve egy-egy *Szűcsöd* és *Lovászd* névben), egyéb helynévképzőt az általunk összegyűjtött nevekben nem találhatunk. Hasonló megoszlás – az *-i* morféma kiemelkedő szerepe – figyelhető meg egy másik társadalmi csoportnév, a népvnek esetében is.

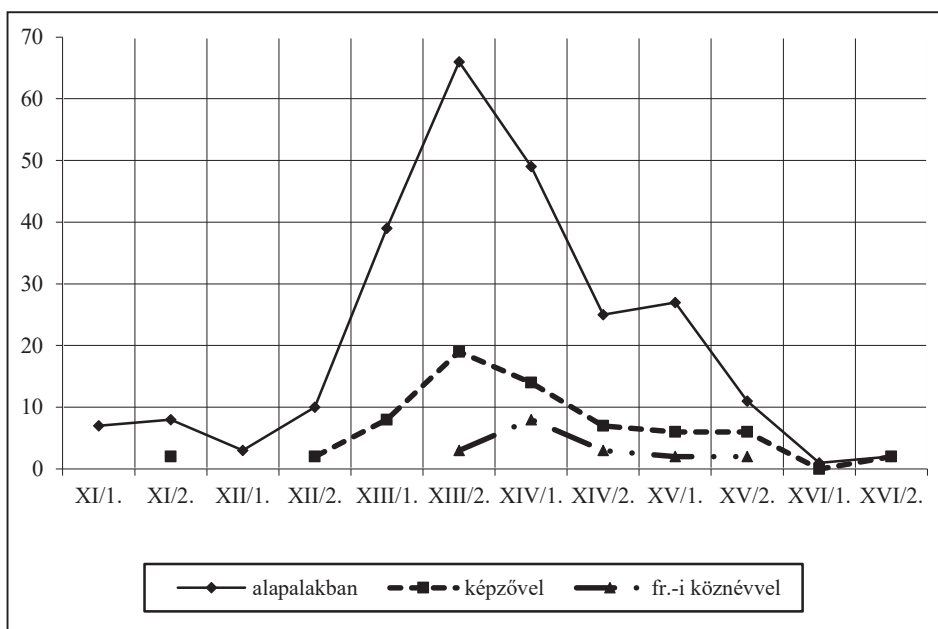
Az említett két névtípus mögött messze elmarad a további három névstruktúrát mutató településnevek száma. A foglalkozásnévi előtaggal és települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal álló kétrészes elnevezések (3. típus) előfordulási aránya igen csekély (5%), ám a nem túl számos előfordulás mellett sem kerülheti el a figyelmünket a viszonylag egyszerű földrajzi köznévi használat. Az adatok legnagyobb részében a *-telek* lexéma tűnik fel névalkotó elemként (pl. *Csősztelek, Halásztelek, Lovásztelek*), ezen kívül pedig az *-egyház*, a *-föld* és a *-falva* bukkan elő még, döntően birtokos személyjel nélküli, jelöletlen alakban (pl. *Szekeresegeyház, Halászföld, Lovászfölde*).

Bizonyosra vehető a másodlagos volta azoknak a településneveknek, amelyekben a foglalkozásnév már meglévő helynévhez jelzői előtagként kapcsolódik (4. típus). A típus igen csekély arányban képviselteti magát (3%), de figyelemre méltóak közöttük az olyan névformák, amelyekben a megnevező funkciójú második névrész és a jelzői előtag egyaránt foglalkozásnévi eredetre vezethető vissza, mint az *Ácsteszer* és az *Udvarnokteszer* esetében. Az előbbiben ráadásul ugyanannak a mesterségnek a törökből származó magyar és a szláv jelölője kapcsolódik össze.

A foglalkozásnévi lexémát tartalmazó településnevek között elhanyagolható jelentőségűnek látszik (1%) az a névalkotási forma, amelyben a mesterségjelölő előtagot nem települést jelentő földrajzi köznévet követ (5. típus). Anyagunkból mindössze az alábbi négy példát idézhetjük: *Kovácskút, Vasverőszeg, Halászszege, Darócpatak*. Ezek a településnevek mikrotoponimákból jöhetnek létre metonimikus névadással.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy az adott szemantikai névtípuson belül a magyar névalkotók a településnevek létrehozására a rendelkezésre álló nyelvi eszközöknek csak egy töredékét használták ki: a metonimikus névalkotási mód a névadásban abszolút elsőbbséget élvezett (foglalkozásnév alapalakban), mellette a morfológiai névadás (helynévképzés) látszik még jelentősebbnek, de a másik három elnevezési minta igen csekély szerepet játszott a korai magyar helynévrendszer e névrétegének megszületésében. A fentiek alapján egy viszonylag zárt struktúrát mutató névtípus rajzolódik ki előttünk.

5.2. Mindezek után érdemes lehet megvizsgálni az egyes típusok kronológiai jellemzőit is. Itt kell kitérni arra a felmerülő problémára, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak igen ritkán eshet egybe a tényleges nyelvi keletkezésük idejével. A kettő között akár jelentősebb idő is eltelhetett. Mivel azonban olyan tudományos eszköz, amely lehetővé tenné, hogy kétséget kizáróan megállapíthassuk egy-egy név keletkezési dátumát, nem áll rendelkezésünkre, vizsgálatainkban csakis az előttünk álló okleveles adatokra tudunk támaszkodni. Miután a fent említett probléma azonban minden nevet érinthet, így az egyes névtípusok relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások megfelelően reprezentálhatják. A következőkben az egyes típusokat a nagyobb arányú időbeli felbukkanásuk sorrendjében mutatom be.

2. ábra

Az 1–3. típus összesített kronológiája a foglalkozásnévi településnevekben. (A ritkább szerkezeti típusok ábrázolásától eltekinttem.)

Jól látszik, hogy a korai ómagyar kornak nincs olyan időszaka, amikor az alapalakban álló foglalkozásnevek ne vettek volna részt a településnevek létrehozásában. A metonimikus névadás felívelő szakasza a XIII. század első felében kezdődik, csúcspontját a következő fél évszázad során éri el, de jelentős számban jöttek még létre ezzel a névadási móddal településnevek a következő másfél évszázadban is. A XIV. század második és a XV. század első feléből nagyjából azonos arányban bukkannak fel a típus névadatai.

A helynévképző formánssal alakított településnevek szinte ugyanazt a kronológiai ívet rajzolják ki, mint az előbbi kategória tagjai. Számarányuk ugyan összességében kevesebb, ám a felívelő szakasz kezdete (a XIII. század eleje) és a csúcsidőszak (a század második fele) a két névcsoporthoz esetében egybeesik. A XIV. század első fele még csaknem ugyanilyen számarányokat mutat, a lecsengés pedig a század második felétől követhető.

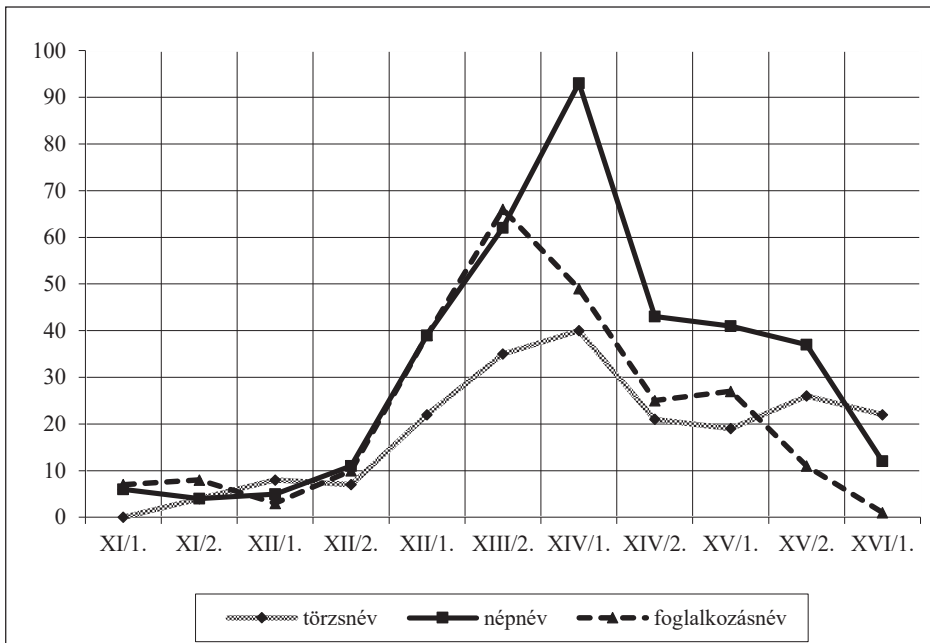
Az időközben a magyar helynévrendszerben megfigyelhető jellemző szerkezeti változás, az új, kétrészes struktúra megjelenése a foglalkozásnévi eredetű településneveinkben is tükröződik, de egyáltalán nem látszik jellemzőnek. Az összetett névstruktúra az általános trendnek megfelelően legkorábban itt is a XIII. századból adatható. A települést jelentő földrajzi köznévvvel álló nevekre adatbázisunkból már a század első feléből tudunk idézni, míg a korábban meglévő településnév előtt álló foglalkozásnévi eredetű jelzős szerkezetet mutató elnevezések csak a század második felében jelennek meg. Még kisebb a jelentősége azoknak a településneveknek, amelyekben a foglalkozásnevet nem települést jelentő földrajzi köznévi követi. Számuk annyira elhanyagolható, hogy megszületésük kronológia jellemzőiről sem igen lehet következtetéseket levonni.

Konklúzióként e helyütt talán érdemes megfogalmazni azt a tapasztalatunkat, hogy a fentiekben bemutatottak szerint a vizsgált névcsoporthoz alapján is bizonyítható az az általános névrendszertani tétel, amely szerint a metonimikus és a morfematikus névadás korábbi, mint az összetétellel történő névalkotás. Eltérés az egyes névtípusok között a különböző névalkotási módoknak a névadásban megmutató eltérő arányaiban, az egyes névtípusok létrehozásában betöltött szerepükben lehet.

5.3. A névtani szakirodalom a törzsneveket, a népneveket és a foglalkozásneveket társadalmi csoportnevekként említi. E szócsoporthoz elsősorban azt a közös tulajdonságot hangsúlyozzák, hogy mindhárom szemantikai csoport képviselője alkalmas alapalakjában is emberek csoportjának és ezáltal településeknek a megnevezésére. A következőkben – ha nem is kimerítő részletességgel, de az e kötetbeli cikk által megengedett kereteken belül – összevetem e három névszemantikai csoport két tulajdonságát: a kronológiai jellemzőiket és a szerkezeti felépítésüket.

Eddigi kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a három régi magyar névtípus létrehozásában komoly szerepe volt a metonimikus névadásnak. A régóta hangoztatott jellegzetességet, hogy a törzsnév, a népnév és a foglalkozásnév nominatívusi alakban a lehető legtermészetesebb módon, akadály nélkül válhatott településnévvé, az általam összeállított korpuszok statisztikai tekintetben is bizonyították. Ennek kronológia viszonyait mutatja be a 3. ábra.

3. ábra

Társadalmi csoportnevek helynevekben: az alapalakban álló nevek kronológiai megjelenése.

A kronológiai és a strukturális jellemzőket illetően azonban néhány ponton pontosítani, néhol pedig helyreigazítani is lehetőségünk nyílik a szakirodalom korábbi állásfoglalásait. Az alábbiakban ezt az egyes szemantikai csoportok szerint végzem el.

5.3.1. A népnévi eredetű településnevek adatbázisa (RÁCZ 2010) 943 település 1352 névalakjából áll. Etonimák alkalmazásával a magyarság már a kezdetektől alkotott településneveket. Az ide sorolható nevek száma azonban látványosan a XIII. századtól kezd emelkedni. Népszerűségük csúcsát a XIV. század első felében érik el. Ha e nevek strukturális felépítését vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a magyar nyelvhasználók a lehetséges névalkotási módokat meglehetősen kiegyensúlyozottan fel is használták az elnevezések létrehozásában. Az általam összeállított névkorpusz névadataiban a képző-formánsok közül gyakoriságukat tekintve első renden az *-i*-t, majd a *-d*-t láthatjuk. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy BENKŐ LORÁND és hozzá kapcsolódva BÉNYEI ÁGNES véleménye, amely a *-d* képző etnonima melletti használatát tagadta (BENKŐ 1998: 150, BÉNYEI 2012: 63), kutatásaim alapján nem tartható. Az összetett nevek megalkotásakor a települést jelentő földrajzi köznevek közül használati arányaikat tekintve kiemelkedik a *-falu* ~ *-falva* és a *-telek* ~ *-telke*, mégpedig döntően a birtokos személyjel nélküli alakjukban alkalmazva őket. Ez a jelenség azért is külön figyelemre méltó, mert TÓTH VALÉRIA egyik munkájában a korabeli kétrészes neveket általában jellemző jelölt formáról szól (2008: 91). Úgy tűnik, a népnévi eredetű kétrészes elnevezések ez alól a tendencia alól kivételt jelentettek. Az

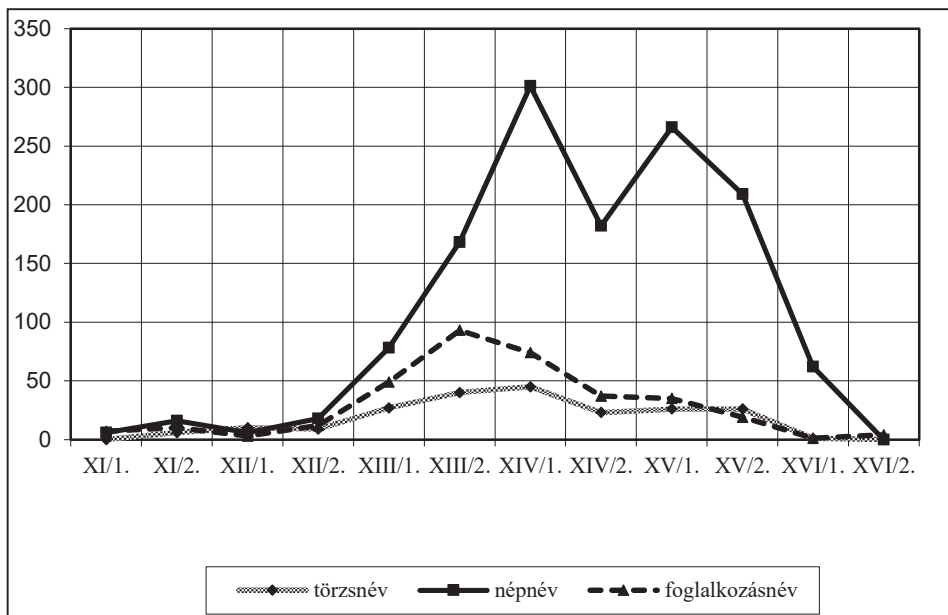

etnonimák a mellételepedés, a településosztódás kifejezőjeként elterjedtek voltak a már meglévő településnevek előtti, jelzői használatban is. Egyetlen strukturális típus látszik jóval kevésbé jelentősnek ebben a szemantikai csoportban: az etnonima + az utótagjában nem települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetre csak néhány példát találhatunk.

5.3.2. A törzsnévre visszavezethető településnevek az ómagyar kor egészének névadásában ugyancsak szerepet játszottak, bár nyilvánvalóan összességében jóval kevesebb településnév létrehozása kapcsolható e szemantikai csoporthoz, mint a fentebb említett népnévi lexémákhoz. A népnévi eredetű településnevek kapcsán fentebb említett adatbázishoz hasonlóan gazdag korpusz a törzsneves településekre vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre, a szakirodalom nagyjából 300 körüli településsel számol. A névtípus vizsgálatához magam korábban a FNESz., és hangsúlyozottan a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ-féle Adatok névanyagát vettem alapul (RÁCZ A. 2006, 2007), mivel az utóbbi munka a típushoz tartozó helynevek első adatait adta közre. Közülük a településnévi anyagot kiszűrve végeztem a népnévi eredetű településnevekkel összevető elemzéseket. A névkorpusz alapján megállapítható, hogy a névtípushoz tartozó elnevezések létrejötteinek felívelő szakasza a XII. század első felében indul, csúcspontját a XIV. század első felében éri el, s a század második felében, sőt még a XV. században is viszonylag magas előfordulási arányt mutat. Ez a kronológiai jellemzés a szakirodalom általános felfogásának kevésbé (ld. MELICH 1925–29: 360, KNEZSA 1938: 371, BÁRCZI 1958: 157), KRISTÓ GYULA kronológiai kiterjesztésének (1976: 42) inkább megfelelő képet mutat.

A törzsnévi eredetű településnevek strukturális felépítésében egyértelmű a nominatívuszi alakok hatalmas túlsúlya, a metonímia itt nyilvánvalóan meghatározó névadási mód volt. Képzőmorfémával névkorpuszomban a FNESz.-ből kigyűjtött nevek között mindössze a *Kércs*, *Megyerics*, *Kéri*, az Adatokból csupán a *Kesző*, *Kérd*, *Kéri*, *Megyerő* részben bizonytalanul ide vonható névalakok szerepelnek, tehát a morfológiai névadás szerepe ebben a névtípusban elhanyagolhatónak mondható. Eltérő tipológiai sajátossága a népnévi és a törzsnévi lexémákkal alakult településneveknek a kétrészes névformák teljes hiánya ez utóbbi névcsoportban. Amíg a (fentebb mondottak szerint) etnonima első névrészként minden különösebb nehézség nélkül megjelenik, addig a törzsnév felbukkanása ilyen struktúrákban, települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal nem jellemző. Mindez azonban nem meglepő, ha a törzsnévi eredetű, illetve a népnév + települést jelentő földrajzi köznév felépítésű településneveink kronológiai képét egymásra vetítjük. A két típus legproduktívabb időszaka között nagyjából egy évszázadnyi az eltérés. Amíg az első típust mutató nevek csúcsideőszaka a XIV. század első fele, addig a második névstruktúrát mutató településelnevezések létrejötteinek legtermékenyebb időszaka a XV. század első fele. Vagyis amikor az összetett, kétrészes nevek divatja elterjed, akkor a törzsneveknek már nincs a névalkotásban produktivitása. Ugyancsak eltérésként tarthatjuk számon a népnevek és törzsnevek jelzői funkcióban való megjelenését, illetve hiányát. Láttuk már, hogy az etnonimák ezt a nyelvi funkciót ha nem is gyakran, de betölthetik, ezzel szemben a törzsnevek jelzői első névrészként egyáltalán nem állnak. Az utolsónak bemutatott strukturális szerkezetet, a törzsnév után álló nem települést jelentő földrajzi köznévi struktúrát mutató elnevezéseket ebben a szemantikai csoportban is csak elvéve látjuk.

5.3.3. Az előzőekben felvázolt sajátosságokból a három társadalmi csoportnévre vonatkozóan a következő kép bontakozik ki előttünk. Az oklevelek adatai szerint az ómagyar kori helynévrendszer településneveinek létrehozásában a kezdetektől a korszak végéig szerepet vállalt mindhárom szemantikai csoport. Közülük a legkorábban a törzsnevekből létrejött helynevek számának emelkedése figyelhető meg (XII/1. sz.), egy évszázad múltán (XIII. sz.) azonban a másik két névtípus névadatainak előfordulása is gyakoribbá válik. A három névcsoport közös tulajdonsága, hogy a legproduktívabb időszakuk a XIV. század, de az összes típusban jönnek létre új elnevezések még a XV. században is.

4. ábra

Társadalmi csoportnevek helynevekben: az 1–5. típus összesített kronológiája mindhárom szemantikai csoportban.

A strukturális felépítésüket tekintve a korábban kiemelt azonosság, a nominatívusi alak településnévvé válása messze a leggyakoribb mindhárom szemantikai típusban. Eltérő kép bontakozik ki azonban a morfológiai névalkotást vizsgálva, hiszen amíg a népnevek gyakran alkotnak településnevet helynévképzővel, addig ez kevésbé mondható el a foglalkozásnevekről, s még kevésbé a törzsnevekről. Megjegyzendő azonban, hogy a legkedveltebb formáns mindhárom szemantikai csoportban az *-i* képző volt, a gyakorisági sorrendben második helyen a *-d* állt, az egyéb képzőmorfémák jelenléte pedig elhanyagolhatónak mondható. A települést jelentő földrajzi köznevek csupán a nép- és a foglalkozásnevekkel összekapcsolódva figyelhetők meg, törzsnev után egyáltalán nem fordulnak elő. Az előző két lexématípus mellett közülük a *-telek(e)* és a *-falu ~ -falva* megjelenése látszik a legelterjedtebbnek, a grammatikai szerkezetet tekintve pedig sokkal inkább a jelöletlenség, mint

a jelölt formák megjelenése a jellemző. A vizsgált társadalmi csoportnevek közül jelzői első névrészként az etnonimák a névadataik egy negyedében szerepelnek, s ez a tulajdonosságuk élesen elkülöníti őket mind a foglalkozásnevektől, amelyek csak igen csekély jelzői előfordulást mutatnak, mind pedig a törzsnevektől, amelyeknél egyáltalán nincs példa hasonló funkció betöltésére. Közös, mondhatni negatív tulajdonsága mindhárom szemantikai csoportnak az is, hogy a nem települést jelentő utótaggal álló formájuk, az ebből metonímiával létrehozott településnevek aránya említésre is alig méltó.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a három szemantikai típus közül a legváltozatosabb névalkotási lehetőségeket a népneveknél figyelhetjük meg: az egyes szerkezeti típusok viszonylag kiegyenlített arányban szerepelnek a névkorpuszban. Kevésbé látszik nyitottnak a település-elnevezések különböző nyelvi módozatainak megvalósításában a foglalkozásnevek csoportja, míg a legzártabbnak egyértelműen a törzsnévi eredetű településnevek mutatkoznak.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Kézd*. In: *Uő, Név és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 148–50.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle*. 15: 261–321.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970. Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–9, 67–77.
- KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Balassi Kiadó, Budapest. 177–87. Újraközlése in: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 1999. 133–140.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest, II, 365–472.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I*. Acta Historica XLIV. Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlatja. *Századok* 81: 109–35.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.

- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*: 9–29.
- RÁCZ ANITA 2007. A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. III. kötet.* (Debrecen, 2006. augusztus 22–26). Debrecen–Budapest. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2010. *Adatok a népnévvvel alakult régi településneveink történetéhez.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.